

Kratak pregled memoaristike o sistemu koncentracionih logora Jasenovac

Sandra Lukić

УДК 341.322.5(491.13)"1941/1945"

DOI 10.7251/TOP2016041L

Filozofski fakultet Banja Luka;
viši asistent; sandra.lukic@unibl.rs

COBISS.RS-ID 6054936

Apstrakt: Uprkos činjenici da su podložna različitim uticajima i opterećena brojnim izazovima, sjećanja predstavljaju za istraživače vrijedan istorijski izvor u procesu rekonstrukcije istorijskih događaja. Prva memoarska djela o sistemu koncentracionih logora Jasenovac objavljena su odmah poslije Drugog svjetskog rata i neka od njih bila su zabranjena, neka zanemarena, a neka uklopljena u istorijski narativ poslijeratne Jugoslavije. Jedan dio memoara ugledao je svjetlo dana šezdesetih godina 20. vijeka, dok je jedan dio izašao tek nakon Titove smrti ili nakon raspada zajedničke države. Saznanja koja se dobijaju iz memoaristike veoma značajna su jer govore o svim segmentima života u logoru iz ugla logoraša. Ovaj rad nije mogao uključiti sve memoare koji su do danas objavljeni, imajući u vidu njihov broj i činjenicu da je značajan broj autora objavio i po nekoliko memoarskih djela o sistemu koncentracionih logora Jasenovac. Iz tog razloga ovdje je predstavljen jedan dio memoarskih djela jasenovačkih logoraša koji, prema mom mišljenju, najbolje daje presjek cjelokupne memoaristike o ovoj temi.

Ključne riječi: Jasenovac; logoraši; ustaše; Nezavisna Država Hrvatska; memoaristika

Cilj ovog rada jeste da na jednom mjestu predstavi zainteresovanim istraživačima kratak pregled najznačajnijih, prema mišljenju autora, historiografskih jedinica koje se odnose na sjećanja preživjelih jasenovačkih logoraša (memoaristiku). Prije osvrta na memoaristiku neophodno je uputiti na dvije značajne knjige, autora Jovana Mirkovića (J. Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000) i autora Jovana Čulibrka (J. Ћулибрк, *Историографија холокауста у Југославији*, Beograd, 2011), koje su polazna osnova za naučno istraživanje i proučava-

nje pitanja sistema koncentracionih logora Jasenovac i istoriografije holokausta u Jugoslaviji.

Knjiga Jovana Mirkovića, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima* sagledava koliko je tema jasenovačkih logora¹ u našoj istoriografiji i publicistici prisutna i kolika je upotrebljivost objavljene istoriografije i publicistike za proučavanje pomenute teme. Autor je predstavio bibliografske jedinice koje su na određen način vezane za jasenovačke logore, objavljene izvore (dokumenta), memoaristiku, članke u zbornicima i štampi, naučne radove, istoriografsku i drugu publicistiku.² Na samom kraju knjige, autor je dao grafičke prikaze analize objavljenih izvora i literature, te bibliografiju objavljenih izvora i literature o jasenovačkim logorima. Iz grafičkih prikaza vide se naslovi po vrstama, vremenu izdavanja i upotrebljivosti za izučavanje sistema koncentracionih logora Jasenovac. Evidentan je porast objavljenih knjiga i članaka od kraja rata do današnjih dana, a najveći porast bilježi se u periodu od 1981. do 1990. godine, nakon čega se bilježi opadanje. Kada se radi o upotrebljivosti knjiga i članaka za izučavanje teme jasenovačkih logora dominantna je sekundarna literatura (opšta istoriografija, studije i prilozi temama, lokalna istoriografija, feljtoni, reportaže i sl.) u odnosu na primarnu literaturu (izvori, memoari, memoarski zapisi logoraša, studije i prilozi temi). Grafički prikaz objavljenih memoara logoraša po dekadama prikazuje porast broja memoara do osamdesetih godina prošlog vijeka, kada se može zapaziti vrhunac, te poslije toga prvo postepen, a zatim osjetan pad.³ Mirković je posvetio desetak stranica memoarskoj literaturi navodeći njihov veliki značaj u slučajevima kada nema dovoljno dokumenata, ali i neophodnost njihove kritičke valorizacije zbog iskaza subjektivno doživljenog: „Za izučavanje teme Jasenovca neophodno je nastaviti s programom daljeg prikupljanja i objavljivanja ovakvih zapisa. Stavljanjem u međuzavisnost datih situacija u ovim sećanjima, postojećih izvora i istoriografski utvrđenih činjenica, složiće se mozaik kompleksnijeg sagleda-

¹ Logorski sistem Jasenovac uspostavile su vlasti Nezavisne Države Hrvatske u avgustu 1941. godine i on je postojao do 2. maja 1945. godine. Prostirao se na površini od 210 km² i sastojao se od pet logora (Krapje, Bročice, Ciglana, Kožara i Stara Gradiška), nekoliko logorskih sabirališta i ekonomija, te mjesta masovnih likvidacija. Logor Ciglana nalazio se u mjestu Jasenovac, pa je često nazvan logorom Jasenovac. prim. autora.

² Autor se u četvrtom poglavlju osvrnuo na književnost i film; prim. autora.

³ Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka - Beograd 2000, 295-328.

vanja i utvrđivanja stvarnih činjenica o jasenovačkim logorima“.⁴ Koliko je pažljivo pristupio navođenju memoarske literature svjedoči činjenica da u toku pisanja ovog rada nisam naišla ni na jedan memoarski naslov koji autor nije naveo.⁵ Mirković je zaključio da ne stoje tvrdnje da o Jasenovcu nema dovoljno napisanog.⁶ Naprotiv, tema Jasenovca jeste jedna od vodećih tema iz perioda Drugog svjetskog rata, ali ne postoji „sistematska, naučna monografska obrada jasenovačkih logora... Njima se bave više, moglo bi se reći, ljudi izvan struke, često upadajući u zamke politikantskog prakticisma, najčešće nacionalno-verskog ekskluzivizma... Tema jasenovačkih logora zahteva stvaralačko istraživački multidisciplinovan pristup, kako bi se ta izuzetno složena struktura jednog istorijskog fakta osvetlila višedimenzionalno“.⁷ Knjiga Jovana Mirkovića nezaobilazna je za svakog istraživača koji namjerava da se bavi sistemom koncentracionih logora Jasenovac ili tema koje dotiču ovaj logorski sistem i Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH).

U svojoj knjizi, *Istoriografija holokausta u Jugoslaviji*, Jovan Ćulibrk pokušao je da dâ odgovor na dva ključna pitanja: „da li su naučnici koji su se bavili holokaustom u Jugoslaviji, posebno oni koji su u Jugoslaviji živjeli, bili svjesni procesa razvijanja kriterijuma-modela za istraživanje holokausta... i da li postoji verzija ovih kriterijuma koja bi se mogla izvesti iz jugoslovenskih specifičnosti u istoriji i istoriografiji holokausta...“.⁸ Zaključio je da „istoriografska“ opsesija genocidom i holokaustom na Balkanu nije dovela do istraživanja holokausta, već je proizvela „opsesiju opsesijom“.⁹ Prema mišljenju autora, ono što je bilo karakteristično za Jugoslaviju nastalu 1945. godine jeste da su Drugi svjetski rat, antifašistička borba i herojski naponi partizana zahvaljujući kojima su okupatori istjerani iz zemlje, te „bratstvo i jedinstvo“ bili glavne teme jugoslovenske istoriografije.

⁴ *Isto*, 99.

⁵ Nakon objavljivanja knjige J. Mirkovića 2000. godine, našla sam svega četiri nova naslova iz oblasti memoaristike koji se odnose na jasenovačke logore, a to su: Бошко Југовић, *Мој џуџ кроз Јасеновац*, Бања Лука, 2000, *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, priredio Josip Kolanović, Zagreb 2003, Bogdan Petković, *Sto trideset pet dana u logoru Jasenovac*, Banja Luka 2008, te Erwin Miller, *Izabran za umiranje*, Zagreb 2004, koja mi, nažalost, nije bila dostupna.

⁶ J. Mirković je naveo u grupi „objavljeni izvori – dokumenta“ 108 jedinica, u grupi knjige 1.106 naslova, te u popisu članaka 1.482 bibliografske jedinice; J. Mirković, *nav. djelo*, 285.

⁷ *Isto*, 286, 287.

⁸ Јован Ћулибрк, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд 2011, 14.

⁹ *Isto*, 31.

Autor je utvrdio da je jedan od osnovnih problema u istraživanju holokausta bila arhivska građa, koja je neprekidno seljena, uništavana i pljačkana tokom rata, a o kojoj nije vođeno računa u poratnim godinama. Nakon raskida sa Staljinom 1948. godine,¹⁰ jugoslovensko rukovodstvo je usvajanjem pravnih akata 1948, 1950. i 1952. godine, te osnivanjem Državnog arhiva 1952. godine, počelo da radi na prikupljanju dokumenta.¹¹ Godina 1948. bila je prekretnica jer je raskid sa Staljinom donio više slobode jugoslovenskoj nauci i kulturi, pa samim tim i istorijskim istraživanjima, ali u skladu s postavljenim partijskim okvirima. Istoričari su dobili šansu da pregledaju zapadnoevropske arhive i da traže nove izvore za partijsku istoriju, ali mnogo više su dobili nakon ponovnog uspostavljanja odnosa sa SSSR-om poslije Staljinove smrti kada je pribavljeno nekoliko kontingenata dokumenata. Deceniju nakon raskida sa Staljinom, Sedmi partijski kongres „postavio je jasne smjernice djelovanja u kulturi, a poslije njega počelo je ozbiljno naučno historiografsko i institucionalno istraživanje novije jugoslovenske istorije“.¹² Šezdesetih godina javlja se veliki broj memoara logoraša i svjedoča događaja Drugog svjetskog rata pod uticajem sudskog procesa Adolfu Ajhmanu, visokom oficiru nacističke Njemačke.

Sedamdesetih se desilo „tihu ali stalno i sve češće pojavljivanje teme holokausta u zvaničnoj historiografiji“, o čemu svjedoči literatura koju je Fikreta Jelić Butić koristila za svoju knjigu *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*.¹³ Ranija historiografija holokausta bila je samo dio šireg istraživanja i nije izlazila izvan jasno određenih okvira gdje istoriju rata treba da pišu njegovi učesnici. Do osamdesetih godina 20. vijeka gotovo da nije postojao nijedan aspekt Drugog svjetskog rata i partizanske borbe koji nije bio već obrađen i jugoslovenska historiografija tokom cijelog svog postojanja nije uspjela da se oslobodi ideološke obojenosti. Nakon Titove smrti „desila se eksplozija interesovanja za Drugi svjetski rat, tačnije za njegove prazne stranice, do tada skrivane od strane zvanične jugoslovenske historiografije ili uz njenu pomoć... Teško da je bilo gdje u svijetu napisano tako mnogo o

¹⁰ Jugoslovensko komunističko rukovodstvo željelo je da ojača svoju poziciju u sporu sa Staljinom na sve moguće načine, pa i naučnim putem. Komunistička partija Jugoslavije uspostavila je i Istorijski odsjek na čelu sa Mošom Pijadom, koji je raspoređivao ratna dokumenta po republikama. Pošto ovo pitanje izlazi iz okvira teme, na njega se neću osvrnuti; prim. autora.

¹¹ Državni arhiv je otvoren za istraživače tek 1958. godine; J. Ђулибрк, *nav. djelo*, 57.

¹² *Isto*, 80.

¹³ *Isto*, 81.

genocidu s toliko malo znanja o tome šta genocid zapravo jeste".¹⁴ U drugoj polovini osamdesetih ponovo nastaje veliki broj memoara logoraša, a autor negira da je postojao nedostatak ili nedostupnost arhivskih izvora, kako su to tvrdili naučnici, pravdajući nedostatak sinteza o Jasenovcu: „Uvid u studiju istoriografije o Jasenovcu Jovana Mirkovića pomoći će nam da shvatimo obim materijala nagomilanog sedamdesetih koji je čekaо da bude iskorišten za istraživanje genocida i holokausta".¹⁵ Devedesete godine obilježio je „nacionalizam nepoznate prirode“, zloupotreba holokausta i genocida, te istorijski revizionizam: „Dok je pitanje krivice za holokaust i genocid u Drugom svjetskom ratu u socijalističkoj Jugoslaviji bilo izbjegavano ili njime manipulirano, u krugovima hrvatske emigracije razvila se jaka tendencija da se ne suočava s krivicom, nego da se nacionalna prošlost između 1941. i 1945. godine pokuša oprati".¹⁶ Nauka je sada bila zaokupljena novim sukobom, a istraživanje holokausta potisnuto je u drugi plan.

Autor je analizirao istoriografiju holokausta i njenu društvenu ulogu i u državama koje su nastale raspadom Jugoslavije, a na samom kraju dao tri primjera istoriografije holokausta u Jugoslaviji.¹⁷ Naglasio je da su najznačajnije prepreke u istraživanju holokausta vrijeme proteklo između događaja i istraživanja, te loše stanje arhivskih i drugih izvora. Ipak, zaključio je da su se istoriografija holokausta i kriterijumi istraživanja holokausta u Jugoslaviji i državama koje su nastale njenim slomom razvijali postepeno, te da su se stekla određena naučna saznanja i rezultati koji nam govore da je istoriografija holokausta u Jugoslaviji došla do puta „zrelosti“ i „ukrštanja“ s istoriografijama holokausta izvan njenih granica.

Memoaristika predstavlja značajan izvor za proučavanje sistema jasenovačkih logora. Jovan Mirković je s pravom podijelio memoaristiku na memoare neposrednih aktera i na sjećanja sudionika u Drugom svjetskom ratu, kroz čije zapise se dolazi do relevantnih podataka.¹⁸ U ovom radu ću se baviti prvom grupom, tj. memoarima neposrednih aktera. Knjiga „Konzentracioni logori“, koja je izašla u izdanju Vjesnika 1944. godine, govori o

¹⁴ *Isto*, 85.

¹⁵ *Isto*, 82.

¹⁶ *Isto*, 123.

¹⁷ Tri aspekta istoriografije holokausta u Jugoslaviji - Ivo Goldštajn sa Slavkom Goldštajnom: Holokaust u Zagrebu, Muharem Kreso: Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama Zapadnog Balkana 1941-1945 i Jirgen Graf, Mit o holokaustu; *Isto*, 141-185.

¹⁸ J. Mirković, *nav. djelo*, 99.

stravičnim zločinima koje su počinile ustaše u sistemu jasenovačkih logora.¹⁹ Ona sadrži priloge nekoliko autora: Ešref Badnjević „Kroz ustaške tamnice i logore“, dr Mladen Iveković „Krv teče potocima“, Ante Miljković „Nožem i maljem“, dr Zvonko Tkalec „Stara Gradiška“ i Ruža Rupčić „Ženski logor Stara Gradiška“. Autori su opisali zločine kojima su svjedočili navodeći imena i biografije odgovornih zločinaca i koljača, te imena brojnih žrtava čijim su egzekucijama svjedočili.²⁰ Memoarsko djelo *Jasenovački logor* ljekara Nikole Nikolića opisuje prilike u Jasenovcu od 12. jula 1942. godine, kada je Nikolić doveden u logor kao politički logoraš, do februara 1943. godine kada je zajedno s trojicom kolega na zahtjev njemačkih vlasti razmijenjen za Nijemce koje su zarobili partizani. Važnost ovog memoarskog djela je u tome što je pisano neposredno poslije događaja kojima je autor svjedočio, ali s druge strane ovo djelo oslikava i političku korektnost u tadašnjoj Jugoslaviji, pošto autor već u predgovoru stavlja paralelu između logora koje su osnovale ustaše u Hrvatskoj i „četničko-kraljevski nedićevci“ u Srbiji,²¹ te insistira i na stradanju nesrpskog stanovništva u jasenovačkim logorima.²² Opisao je unutrašnju organizaciju logora, hronologiju dešava-

¹⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, ZKRZ, 3x /opći urudžbeni zapisnik/, br. 418. Opšta - za zločince iz Jasenovca i Stare Gradiške. Knjiga nije dostupna, a navedeni arhivski dokument na nekoliko stranica predstavlja dijelove knjige.

²⁰ Navedeni su sljedeći zločinci: Maks Luburić, Ivica Matković, Ljubo Miloš, Miroslav Filipović Majstorović, Jere Maričić, Joso Matijević, Ivica Brkljačić, Marko Pavlović, Dragutin Pudić, Mile Orešković, Ante Vrban, Nikola Gagro, Nikola Gadžić, Stipan Bosak, Dragan Gašparović, Stanko Bevanda, Hinko Pičili, Branko Cividini, Ćoro Grubešić (nije navedeno ime već samo nadimak Ćoro), Mirko Runjaš, Krešo Majić, Branko Slipčević, Ilko Buhovac, Ljubo Vidaković, Barbarić (nije navedeno ime), Rubinić (nije navedeno ime), Pero Brzić, Ante Mandić, Marinko Polić, Ilišković (nije navedeno ime), Žile Friganović (nije navedeno ime već samo nadimak Žile), Nikola Hirsberger, Šimun Buntić, Markotić (nije navedeno ime), Ilja zvani Stric (nisu navedeni ime i prezime već samo nadimak), Tihomir Kordić, Josip Stojčić, Milka Pribanić, Maja Buždon, Nada Luburić - Šakić, Božica Obradović, Sirovatka (nije navedeno ime) i Horvat (nije navedeno ime), te njihovi pomoćnici: Luka Čop, Jakov Ciprijanović, Stipe Prpić, Dinko Šakić, Josip Čupić, Ante Zvinušić, Jerko Jurišić, Ivan Halilović, Ivan Čačić, Nikola Čačić, Džogić (nije navedeno ime), Vrloček (nije navedeno ime), Boto (nije navedeno ime) i Čizmešija (nije navedeno ime); HDA, Zagreb, ZKRZ, 3x /opći urudžbeni zapisnik/, br. 418. Opšta - za zločince iz Jasenovca i Stare Gradiške, 1-8.

²¹ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948, 6.

²² Na početku svoje knjige autor je napisao: „Poslije masovnih ubistava Srba 1941, počeli su 1942. dovoditi sve više Hrvata u logor... Tako je jasenovački logor postao mjesto masovnih ubistava i hrvatskog naroda“. Autor je pisao da su musli-

nja, masovne i pojedinačne likvidacije, načine na koje su sprovedene, kao i sopstvene utiske o „krvnicima i krvničkim slugama“, navodeći kakva je bila njihova beskrupuloznost i brutalnost. Značajni su podaci i objašnjenja ovog logorskog ljekara o svim vrstama bolesti, pa čak i duševnim, od kojih su patili logoraši. Osim sjećanja, autor je u svoje djelo unio brojne istorijske činjenice i podatke do kojih je došao.²³ Sličan pristup autor je imao i u knjizi *Kozaračka djeca - Jasenovački logor*.²⁴ Ova knjiga opisuje većim dijelom „zločin infanticida“ dok je drugi, manji, dio posvećen spasavanju djece s Kozare. Autor je detaljno opisivao dovođenje djece u logor, te životne uslove kojima su bili izloženi: „Djeca su gledala pred sobom samo nož, malj, sjekiru i ustaške koljačke maske, sanjala o puri, o pogači, o majci, o slobodi“.²⁵ Kroz sudbinu nekoliko djece prikazao je svu tragediju Jasenovca, ali takođe je prikazao i „požrtvovane spasioce“ koji su pripadali svim društvenim slojevima: „Prva je za užasnu sudbinu djece sa Kozare u starogradiškom logoru saznala sestra Monika Štampalija²⁶ i ta vijest se brzo raširila... Tada je počela jedna od najdramatičnijih utrka u povijesti naše zemlje! Utrka između hrvatskog narodnog srca i ustaškog zvjerstva... utrka između života i smrti ne samo te nesretne djece nego i nas samih...“.²⁷ Knjiga daje utisak djeli-mične apologije hrvatskog naroda, koji u strahu za ličnu egzistenciju nije mogao da pomogne logorskim stradalnicima. Autor je u knjigu uvrstio nepotpun spisak Zagrepčana koji su spasavali kozaračku djecu,²⁸ te fotografije

manski radnici i intelektualci podnijeli „najteža mrcvarenja i mučenja koje je uopće moglo ljudsko biće pretrpjeti“; *Isto*, 11.

²³ Posebno se osvrnuo na zlodjela Miroslava Fillipovića Majstorovića, Ljube Miloša, Maksa Luburića i još nekolicine ustaša. Autor je pisao i o onome što se dešavalo u Jasenovcu nakon njegovog izlaska iz logora, što umanjuje vrijednost njegovog djela, a knjigu završava opisom proboja logoraša. U prilogu je dao dvije skice, Gigantske nekropole Jasenovačkog logora - topografije lokaliteta, i Logora Jasenovac 1942. godine, te fotografije nastale nakon rušenja logora; prim. autora.

²⁴ N. Nikolić je naveo: „Nova pokoljenja trebaju upoznati i nikad ne zaboraviti uzvišenu plemenitost hrvatskog naroda koji je goloruk jurišao na nacističke šmajserere i ustaške noževe, otimljući im iz ruku djecu svoje braće Srba sa slavne Kozare“, Nikola Nikolić, *Kozaračka djeca, Jasenovački logor*, Zagreb 1980, 7.

²⁵ *Isto*, 21.

²⁶ Časna sestra Monika Štampalija poticala je iz partizanske porodice iz Biograda na Moru, koja je brojala 25 članova, od kojih je nekoliko poginulih boraca Narodnooslobodilačke borbe; *Isto*, 83.

²⁷ *Isto*, 82, 87.

kozaračke djece i njihovih spasilaca, između ostalih Kamila Breslera i Diane Budisavljević, čijim aktivnostima je Nikolić posvetio značajnu pažnju.

Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945, memoari su Austrijanke, rođene Obekser, udate za Srbina, dr Julija Budisavljevića, profesora hirurģije na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, koja je od 1919. godine ęivjela u Zagrebu, a u toku rata sprovodila akciju spasavanja i zbrinjavanja pravoslavne djece i njihovih majki iz ustaških logora.²⁹ Podstakla ju je činjenica da „za progonjene pripadnike pravoslavne vjere nije u Zagrebu postojala nikakva akcija pomoći“.³⁰ *Dnevnik* je prikaz rada „Акције Diane Budisavljević“,³¹ koji je autorka pisala na njemačkom jeziku, navodeći hronološki aktivnosti koje je sprovodila s ciljem spasavanja što većeg broja djece, njihovog smještaja i његе u odreђenim institucijama u Zagrebu, „kolonizacije“ djece, tj. smještaja djece u seoske i gradske porodice, te pronalaženja njihovih roditelja. Prvi zapis Diane Budisavljević datiran je 23. oktobra 1941. godine, kada je pokušala saznati kako se može pomoći logorašima pravoslavne vjere.³² Aktivnosti na pomoći započele su 27. oktobra iste godine, dok je posljednji zapis o Акцији datiran 2. maja 1945. godine.³³ Tokom акције spasavanja Diana i њени saradnici, između ostalih arhitekt Marko

²⁸ N. Nikolić je napisao da na spisku nema imena požrtvovanih zagrebačkih ljekara i medicinskog osoblja, građana iz provincije, te ličnosti iz ilegalnih centara koji su takoђе učestvovali u spasavanju kozaračke djece; *Isto*, 130.

²⁹ U Predgovoru Josip Kolanović je napisao da je inicijativa za objavljivanje *Dnevnika* potekla više od deset godina prije nego što je *Dnevnik* ugledao svjetlo dana, a to znači da se o objavljivanju *Dnevnika* razmišљalo početkom devedesetih godina prošlog vijeka. U pripremi za izdavanje *Dnevnika* veliku podršku i pomoć dala je unuka Diane Budisavljević, Silvija Sabo, koja je sačuvala bogat arhiv svoje bake i izvršila prevod *Dnevnika*; prim. autora.

³⁰ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945*, 13. Jevrejskim logorašima donekle je uspijevala pomoći Jevrejska opština, o čemu piše i Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.

³¹ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945*, 7.

³² U *Dnevniku* se za Srbe koristi termin „pravoslavni“; prim. autora.

³³ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945*, 13, 15, 166. Najveći broj zapisa zabilježen je tokom 1942. godine, ali u *Dnevniku* postoji i nekoliko zapisa koje ne spadaju u ratni period, već se odnose na period od oslobođenje do 7. februara 1947. godine. Diana je navela da je 28. maja 1945. godine na zahtjev Ministarstva socijalne politike morala predati kartoteku i fotografije Акције, koje su se odnosile na spasenu djecu. Aktivnosti Diane Budisavljević prevazilaze okvir teme i zbog svog značaja zahtijevaju posebnu istraživačku pažnju. O *Dnevniku Diane Budisavljević* detaljno je pisao u svom radu Милан Кољанин, „Акција Диана Будисављевић“, *Токови исђорје*, 2007, 191-207.

Vidaković, inženjer Đuro Vukosavljević, pedagog i socijalni radnik Kamilo Bresler, pokazali su nevjerovatnu humanost, hrabrost i odlučnost u spasavanju djece i majki logoraša, te su nadljudskim naporima i u nemogućim uslovima pomagali svima onima za koje su saznali da im je pomoć bila neophodna. Akcija je prvobitno uključila pripadnike pravoslavne vjere, mahom obične ljude koji su često željeli da njihova pomoć bude anonimna, ali Diana je kasnije tražila pomoć i od Jevrejske opštine, Crvenog krsta i Karitasa. Najviše je zbrinuto kozaračke djece iz logora Stare Gradiške, Mlake i Jablanca, a *Dnevnik* navodi stravične utiske Diane Budisavljević kada je vidjela djecu u Staroj Gradišci čije su majke mahom već bile ili ubijene ili odvedene na prisilni rad u Njemačku: „Na podu su sjedila ili ležala neopisivo mršava mala djeca. Svakom djetetu se već mogla nazrijeti smrt u očima... Debelo crijevo im je visilo, bili su puni muha... Nošeno devet mjeseci, u bolu rođeno, s oduševljenjem pozdravljeno, s ljubavlju njegovano i odgajano, a onda - Hitler treba radnike, dovedite žene, oduzmite im djecu, pustite ih da propadnu; kakva neizmjerena tuga, kakva bol“.³⁴ Pisala je o sastancima s visokim zvaničnicima NDH i njemačkim oficirima navodeći odbijanja, prazna obećanja, ali rijetko i iznenađujuću podršku pojedinaca. *Dnevnik* sadrži osamdeset priloga koji obuhvataju popise djece iz određenih transporta, dopise, potvrde, molbe, dozvole i putne naloge nastale tokom Akcije, biografiju Diane Budisavljević na hrvatskom i njemačkom jeziku i dio *Dnevnika* na njemačkom jeziku.

Knjiga Đorđa Miliše³⁵ *U mučilištu - paklu Jasenovac*, objavljena u Zagrebu 2011. godine, preštampano je izdanje knjige istog naziva, objavljene u Zagrebu 1945. godine, a zatim zabranjene i spaljene.³⁶ Ovo memoar-

³⁴ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945*, 71, 72.

³⁵ Mario Kevo, pisac predgovora, naveo je da Đorđe Miliša rođen u hrvatskoj porodici u Drnišu 1896. godine. U knjigu rođenih upisan je kao Jure ali kasnije je promijenio ime u Đorđe jer je, navodno, postao orijunaš, tj. pristalica ideje o jugoslovenskoj naciji. Bio je zanesen idejom stvaranja zajedničke države Srba i Hrvata pa ga je Austrougarska za vrijeme Prvog svjetskog rata osudila na smrt u odsustvu. Novinarstvom se počeo baviti 1926. godine i do početka rata radio je u redakciji *Novosti* u Zagrebu. Za vrijeme rata tri godine proveo je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Od 1948. do 1953. godine, kada je penzionisan, radio je u redakciji *Vjesnika*. Umro je 1973. godine u Zagrebu; Đorđe Miliša, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb 2011, predgovor VII, VIII.

³⁶ M. Kevo napisao je u predgovoru da postoje brojne teorije o motivima zabrane knjige Đorđa Miliše, koja je odmah poslije rata štampana u vlastitom izdanju autora, ali da je istorijska činjenica da je knjiga sudski zabranjena 6. februara 1946. godine iz razloga što je Miliša dao „blagu sliku o Jasenovcu i njegovim

sko djelo pisano je neposredno poslije rata, te je iz tog razloga dragocjeno za proučavanje sistema jasenovačkih logora. Miliša, po profesiji novinar, pokazao se kao darovit pisac, te njegovi zapisi imaju ne samo istorijsku već i književnu vrijednost, iako je autor napomenuo: „Sve što se piše i uopće napiše o logoru Jasenovcu, tek može biti blijeda slika, nimalo uvećana, već samo nikad dovoljno i ukupno prikazana“.³⁷ Međutim, ono što baca sjenu na ove memoare jeste činjenica da je Miliša pisao i o događajima u Jasenovcu i Staroj Gradišci kojima nije svjedočio. Uhapšen je 21. aprila 1941. godine, deportovan je kao politički logoraš u Jasenovac, pa Staru Gradišku, gdje je ostao do kraja 1943. godine. Opisao je izgled oba logora, ustašku hijerarhiju, uslove života i rada logoraša, strahote mučenja i likvidacija, te svoja zapažanja o nekoliko najozloglašnijih ustaša ili kako ih je autor nazvao „najvećih krvoloka“, koji su, prema njegovim riječima, sačinjavali „upravu samog pakla“.³⁸ Iznio je podatke o likvidaciji oba logora, probou logoraša, te jedno poglavlje posvetio „posebnim strahotama i individualnim užasima u ukupnom paklu“, koje je prizvao u svom sjećanju zaključivši: „Samih zbiivanja, strahote i užasa u paklu Jasenovcu bilo je bezbroj, da bi se s njima

akterima“. U vezi s ovim pitanjem, M. Kevo se pozvao na knjigu Ljube Bobana, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, sv. 3, Zagreb 1990. U prilog Milišinom pisanju o postojanju „zatočeničke biblioteke, priređivanju nogometnih utakmica, glazbenih priredaba ili kazališnih predstava“, M. Kevo je naveo da je takva saznanja dobio i Julius Šmidlin, stalni predstavnik Međunarodnog odbora Crvenog krsta, koji je bio akreditovan kod vlasti NDH i nacionalnog društva Hrvatskog Crvenog križa, tokom svoje posjete Jasenovcu 1944. godine. M. Kevo je mišljenja da su uslovi u logoru bili poboljšani ali da su iza toga stajale namjere ustaša da uvjere zapadne saveznike da se NDH pridržava Ženevske konvencije. M. Kevo je zaključio da se Milišina sjećanja „nisu uklapala u općeprihvaćenu definiciju pojma logor, osobito ako je u pitanju bio logor Jasenovac, odnosno logor iz tzv. jasenovačkog mita koji je tek počeo živjeti svojim neovisnim životom“ ali da je najbolje ne opterećivati čitaoce razlogom zabrane; *Isto, predgovor IX–XII*. Teško je pronaći razloge zabrane knjige ali ono što primjećujem jeste da knjiga Milka Rifera, *Grad mrtvih – Jasenovac 1943*, izdata godinu dana nakon Milišine, nije bila zabranjena, iako autor takođe spominje „kulturni život“ u logoru navodeći nogometne utakmice, priredbe i sl. Na osnovu istraživanja koje sam sprovela tokom izrade master teze pod nazivom *Sjećanja preživjelih logoraša iz Bosanske Krajine i historiografija o Jasenovcu* (odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2015. godine), mišljenja sam da, i ukoliko je postojao bilo kakav „kulturni život“ u jasenovačkim logorima, njemu nisu imali pristup svi logoraši već samo oni privilegovani.

³⁷ Đ. Miliša, *nav. djelo*, 10.

³⁸ *Isto*, 63.

moglo sadržajno ispuniti brojne knjige, i sve bi bile vrijedne, da se što bolje vidi istina i s njom patnje čovjeka“.³⁹

U memoarima Milka Rifer, *Grad mrtvih Jasenovac 1943* (Zagreb 1946)⁴⁰ opisan je period od oktobra 1942. do oktobra 1943. godine, koji je autor kao politički logoraš proveo u logoru Jasenovac. Knjigu je započeo u Beču, nastavio u Zagrebu, a završio u Borovu u jesen 1945. godine, te ju je posvetio svojim prijateljima Branislavu Brani Koniću i Marku Loršiju, koji su mučenički ubijeni u logoru. Sjeća se da je na putu prema Jasenovcu pročitao u novinama članak pod nazivom „Jasenovac nije sanatorij, a nije ni mučilište“ gdje je između ostalog pisalo: „Napravljen je veličanstveni plan, koji bi trebao Jasenovac pretvoriti u pravi industrijski kombinat... Dužnost izgradnje Jasenovca imaju logoraši, koji će na taj način ispraviti svoje 'zločine' učinjene prema domovini. Jasenovac je ujedno i politička škola, koja iskreno želi da 'političke zatočenike' izliječi od svih otrovnih političkih pogleda i ideologija...“.⁴¹ Opisao je svoju obeshrabrenost kada je ušao u logor u kome nije bilo ničega sličnog onome što je novinski članak pisao. Tokom godinu dana provedenih u logoru, Rifer je obavljao različite dužnosti kao što su pisar ciganskog logora, bolničar, te pisar obrtne grupe i imao je mogućnost da sagleda sve aspekte života koji su živjeli logoraši izmučene fizionomije, često s lancima na nogama, mrcvareni i neprestano izloženi teškom radu i bestijalnosti ustaša, gladni, žedni i bolesni, čekajući da budu likvidirani ili da umru od bolesti i iscrpljenosti. Interesantni su podaci koje autor daje o Romima i njihovoj teškoj sudbini, navodeći imena dvojice posljednjih Roma u logoru Jasenovac. Autor je u jednom poglavlju pomenuo da je kulturni život logoraša unaprijeđen dolaskom Brkljačića⁴² za zapovjednika lo-

³⁹ Isto, 319; Na kraju knjige autor je najavio drugi dio knjige pod nazivom „Psihologija mučilišta - pakla Jasenovca“ u kojoj je imao namjeru da piše o „pitanju bolesti zatočenika u paklu“.

⁴⁰ Izdanje Milko Riffer, *Grad mrtvih - Jasenovac 1943*, Zagreb 2011, nije mi bilo dostupno, te sam koristila knjigu iz 1946. godine. U kritičkim osvrtima na koje sam naišla u medijima, a odnose se na novo izdanje Riferove knjige, naglašeno je da je riječ o dopunjenoj verziji rukopisa koja je uključila dijelove izbačene 1946. godine prema zahtjevu tadašnjih vlasti. Nažalost, ove tvrdnje nisam mogla provjeriti iz gorenavedenog razloga.

⁴¹ Milko Riffer, *Grad mrtvih Jasenovac 1943*, Zagreb 1946, 19, 20. Članak pod naslovom „Jasenovac nije mučilište, a ni oporavilište“ spomenuli su i Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966, 53-56; Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац 21 VIII 1941/ 31 III 1942*, Сарајево 1948, 90-95.

⁴² Ivica Brkljačić rođen je 1917. godine u Brušanima. Teologiju je završio u Zagrebu 1914. godine. Nakon proglašenja NDH pristupio je ustaškom pokretu. Kratko

gora, te da su se logoraši „za slobodnog vremena bavili i sportom: odbojkom i nogometom“.⁴³ Rifer, oslobođen u oktobru 1943. godine, prisjetio se tog srećnog dana: „U svojoj sreći mislio sam samo na sebe. Zaboravio sam, da iza mene ostaju preko dvije hiljade logoraša... Da, većina će ostati ovdje, u ovom paklu, krematoriju, klaonici, živoj grobnici, najvećem gradu Hrvatske, velegradu mrtvih, gdje hodaju još samo živi mrtvaci...“⁴⁴

Jedan od prvih memoara o jasenovačkim logorima napisao je Ilija Jakovljević.⁴⁵ Njegovo djelo *Konclogor na Savi* pisano je po izlasku iz logora, a zaključeno je u proljeće 1943. godine. Autor nije bio sasvim zadovoljan onim što je napisao, smatrajući da knjizi nije uspio dati zadovoljavajući umjetnički oblik: „No, nije mi bilo moguće vraćati se tekstovima koji bi me

je upravljao logorom Stara Gradiška, a od kraja marta 1943. godine do aprila 1944. godine upravljao je logorom Jasenovac. U maju 1945. godine zarobljen je kod Maribora, saslušan pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina i predat Vojnom sudu Komande grada Zagreba; *Tko je Tko u NDH, Hrvatska 1941-1945*, priredili Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparević, Zagreb 1997, 49. Vojni sud Komande grada Zagreba osudio je 14. juna 1945. godine Brkljačića zbog „ratnog zločina“ na kaznu smrti vješanjem. Ova presuda je izvršena; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946: Dokumenti, Zagreb i središnja Hrvatska*, priredili: Vladimir Geiger, Mate Rupie, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008, 644.

⁴³ M. Riffer, *nav. djelo*, 141. Napominjem da ovakve podataka nisam našla ni u jednom objavljenom memoarskom zapisu osim kod Đ. Miliše i M. Riferu; prim. autora.

⁴⁴ M. Riffer, *nav. djelo*, 189.

⁴⁵ Ilija Jakovljević rođen je 1898. godine u Mostaru. Bio je romansijer, pripovjedač, pjesnik i publicist, koji je uređivao listove kao što su *Luč*, *Narodna politika*, *Hrvatska obrana* i *Suvremenik*. Doktorirao je pravo u Zagrebu 1929. godine, a od 1931. godine vodio je samostalnu advokatsku kancelariju u Zagrebu. Bio je aktivan u javnom životu međuratne Jugoslavije, a od 1940. godine predsjednik Društva hrvatskih književnika. Kao član Hrvatske seljačke stranke odbio je da saraduje s ustaškim režimom i zbog toga je zatvoren u logor u Staroj Gradišci u periodu od oktobra 1941. godine do decembra 1942. godine. U logoru je napisao zbirku poezije *Lirika nevremena*, te je radio na romanu iz hercegovačkog života i krišom pravio zapise o logoru u Staroj Gradišci od kojih je nastala knjiga *Konclogor na Savi*. Pristupio je partizanskom pokretu 1944. godine, ali se 1945. godine razišao s komunističkim vlastima. U maju 1948. godine komunističke vlasti su ga uhapsile i nakon pet mjeseci preminuo je pod nerazjašnjenim okolnostima u komunističkom istražnom zatvoru u Zagrebu; *Tko je tko u NDH...*, 168, Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999, 345.

uzbuđivali... To je najviše što sam u ovim prilikama mogao dati“.⁴⁶ Jakovljević je naglasio da njegov rukopis nije hronika, te da se ne drži vremenskog redoslijeda već piše kako se čega prisjeti. Djelo je objavljeno posthumno 1999. godine, a kako je napisao pisac pogovora Ivan Lovrenović, Ilija Jakovljević bio je „književno ostvaren“ tako da *Konclogor na Savi* podsjeća na roman. Jakovljević je odveden u logor Stara Gradiška kao politički logoraš u oktobru 1941. godine i tu je ostao do 17. decembra sljedeće godine. Imao je relativno povlašćen položaj u logoru i mogućnost komunikacije s ustašama. Tako je dobio dozvolu da piše pa su nastale i bilješke o boravku u logoru koje je uspio prokrijumčariti. Jakovljević, visokog intelekta, moći zapažanja i pronicljivosti, shvatio je pozadinu ustaške zločinačke ideologije. Pisao je o sudbinama ljudi u logoru, mučenjima i likvidacijama, strahotama ubijanja i zagušivanja djece ciklonom: „Logorski su krvoloci jurili iz jednog zločina u drugi... Možda će netko ipak upitati, kako to da su se u takva djela mogli upustiti primitivni seljaci koji se plaše Boga i njegova groma, kako su se mogli odati zločinačkom zanatu čak i Božji svećenici“.⁴⁷ Svjedočio je stradanju kolega književnika Mihovila Pavleka Miškina i Grgura Karlovčanina. Međutim, njegove bilješke ne pružaju potpunu sliku logorskog života zbog već ranije pomenutog njegovog povlašćenog položaja, te činjenice da je izašao iz logora krajem 1942. godine. Na samom kraju knjige nalaze se vrijedni prilozi kao što su nekolicina fotografija, pisma, dopisnice, popis sadržaja jednog od paketa koje je Jakovljević primio u Staroj Gradišci, logoraški broj i smrtovnica Ilije Jakovljevića.

Knjigu *Jasenovac 21 VIII 1941/ 31 III 1942*, autor Drago H. Čolaković posvetio je bezbrojnim žrtvama fašizma, a u uvodnom dijelu napisao je: „Ima drugova i po godinama mlađih i intelektualno jačih... Oni ćute. A zašto ćute – nije mi poznato“.⁴⁸ Uhapšen je 1. avgusta 1941. godine u rodnoj Bijeljini i odveden u logor Gospić, a 29. avgusta iste godine u logor Krapje u Lonjskom polju, u kome su osnovana prva dva logora sistema koncentracionih logora Jasenovac, Krapje i Bročice. Nakon što su logori u Lonjskom polju likvidirani zbog poplava, Čolaković je prebačen u Ciglanu, često nazivan Jasenovac jer se nalazio kilometar i po od centra mjesta Jasenovac. Pisao je o patnjama logoraša i svakodnevnim likvidacijama: „Strašan teror počеше provoditi ustaše, kao da su svi poludjeli. Zatočenici, kad polaze ujutru na rad, pozdravljaju se kao da se više nikada neće vidjeti, jer se mnogi od njih

⁴⁶ I. Jakovljević, *nav. djelo*, 5,6.

⁴⁷ *Isto*, 329.

⁴⁸ Д. Х. Чолаковић, *nav. djelo*, 7.

zaista ne vrati doveče živ u logor“.⁴⁹ Deportovan je u logor Stara Gradiška 25. marta 1942. godine, a nakon nekoliko dana vraćen je u Jasenovac. Oslobođen je 31. marta 1942. godine zajedno s bratom i tada su prebačeni u Srbiju, te predati Komesarijatu za izbjeglice. Tokom osam mjeseci u logoru, Čolaković je izgubio četrdeset kilograma. Knjigu je pisao neposredno poslije rata i njegovo sjećanje je dragocjeno jer se sjeća imena ljudi koji su bili u logoru, njihovih životnih priča i načina na koji su okončali živote. U dodatku, autor je prema svom sjećanju dao objašnjenja vezana za strukturu logora, imena i prezimena ustaša zajedno s njihovim titulama, te imena i prezimena logoraša zajedno sa njihovim mjestom porijekla i u nekim slučajevima predratnim zanimanjima.

Memoarsko djelo *Zakon bezakonja* Mate Kudumije govori o tome kako je Kudumija uhapšen u grupi komunista u julu 1941. godine i optužen da je bio u prijateljskim odnosima s Vilimom Galjerom,⁵⁰ te zbog toga osuđen na pet mjeseci zatvora i time postao kandidat za Jasenovac. Dok je bio zatočen u jednoj ćeliji u sklopu Redarstvenog ravnateljstva, pitao je jednog ustašu da li nešto zna o Jasenovcu, a ovaj je odgovorio: „O, kako ne. Pratio sam tamo ljude. Ah! Odanle se živ ne izlazi. Ljudi rade u vodi, jedu vodu, u vodi spavaju. A ta kiša, potopit će ih sve“.⁵¹ Sjeća se da su logoraši u Jasenovcu bili gladni i žedni, smješteni u užasnim uslovima, mučeni i prebijani svakodnevno: „Isprebijani zatočeniци vuku se kao teški ranjenici. Trebalo bi ležati, a u baraci se ne smije, u bolnici je opasno, jer iz nje noću odvoде u jame. U bolnicu je odlazio onaj koji se više nije mogao držati na nogama, a vrlo rijetki su prezdravili i izašli na vlastitim nogama“.⁵² Grobari su imali pune ruke posla jer su ljudi umirali svaki dan usljed bolesti ili likvidacije. Nakon nekog vremena Kudumija je prebačen u Staru Gradišku: „Kula... Mi smo ispunili čitavo lijevo krilo dok je desno bilo nastanjeno ženama sa decom... Mogli smo vidjeti čitavu galeriju nesretnica, mladih, starih, iznemoglih, još držećih, gladne djece, oči i lica u groznici, tuzi i očaju, i ta lica su govorila više nego plač djece, koju se više nije dalo miriti ni tješiti“.⁵³ Tuga je obuzela Kudumiju kada je vidio nepregledne grupe ljudi koji su dovedeni s Kozare. Strahovito su se logoraši borili sa zaraznim bolestima, mučenjem, odvođenjem u samicu i strahom od svakodnevnih nastupa koji su odlučivali

⁴⁹ *Isto*, 66.

⁵⁰ Vilim Galjer bio je poštanski službenik, zagrebački ilegalac, partizan, narodni heroj Jugoslavije.

⁵¹ Мато Кудумија, *Закон безакоња*, Београд 1959, 18.

⁵² *Isto*, 43.

⁵³ *Isto*, 61.

o njihovoj sudbini. Iako osuđen na pet mjeseci, Kudumija je proveo više od dvije godine u logoru. Naveo je da odluke Ustaške nadzorne službe na kojima je logorašima pisalo koliko dugo treba da borave u logoru nisu poštovane i ljudi su ostajali u logoru sve dok nisu podlegli, a kazna od tri godine često je značila preporuku da logoraš treba odmah da bude likvidiran.⁵⁴ Kudumija se sjeća da su se logoraši pitali zašto ustaše pišu odluke ukoliko ne puštaju logoraše i kakav li zakon primjenjuju, a u sjećanju mu je ostao odgovor jednog logoraša: „Zakon je ovdje - nema povratka!“. Autor je zaključio da je to bio „zakon bezakonja“.⁵⁵

Egon Berger jedan je od rijetkih logoraša koji je bio zatočen gotovo tokom cijelog perioda postojanja sistema koncentracionih logora Jasenovac. U svojoj knjizi opisao je četrdeset i četiri mjeseca koja je proveo kao logoraš. Doveden je već 11. septembra 1941. godine u Bročice, gdje je radio na podizanju nasipa, a kasnije na likvidaciji logora Bročice i Krapje, te preseljenju u Ciglanu. Ustaše su ga često odvodile da radi kao grobar, pa je svjedočio ubijanjima i mučenjima koje su ustaše danonoćno vršile bez milosti. Kasnije, već u velikoj mjeri iscrpljen i bolestan, prebačen je u Kožaru, gdje su uslovi bili malo bolji. Berger se sjeća da je glad bila neizdrživa: „Sve se slilo u jednu jedincatu želju - da napunim stomak“.⁵⁶ Ubijanje je postajalo dio svakodnevnice: „Mi stari zatočnici bili smo već slični više zvijerima nego ljudima. Nije nas interesiralo niti tko je došao, niti da li je tko ubijen. Trgnuli su se samo oni kojima je došao netko poznati, ili netko od rodbine“.⁵⁷ Ipak, urezalo mu se u pamćenje kada je dijete od dvanaest godina u ustaškoj uniformi ubilo pravoslavnog sveštenika od osamdeset godina: „Ustaša, dijete od dvanaest godina, sagne se k starcu i izvadi svoju kamu. Za tili čas odrezao je svećeniku oba uha. Svojima se obratio s veselim smiješkom rekavši: 'Sutra ću pokazati kod kuće kakva uha imaju vlaški popovi'. Ali zato je to dijete nosilo na prsima odlikovanje svog Poglavnika“.⁵⁸ Takođe, ustaše su logorašima otvarale usta prije bacanja u rake da bi im išcupale zlatne zube ukoliko su ih imali: „Pitao sam se onda tko će tim krvavim zlatom da pravi trgovinu. Na to dobivam čudan odgovor baš danas kad o tome pišem. Otkriveno je na svetome mjestu, u crkvi, zlato. Zlatni zubi, rasječeno prstenje i druge uspomene i dragocjenosti“.⁵⁹ Opisao je pravljenje kremato-

⁵⁴ Isto, 25.

⁵⁵ Isto, 48.

⁵⁶ E. Berger, *nav. djelo*, 12.

⁵⁷ Isto, 36.

⁵⁸ Isto, 32.

⁵⁹ Isto, 67, 68.

rijuma po instrukcijama „obrazovanog čovjeka, intelektualca, inženjera Pićilija“. Berger se sjeća stravičnih krikova ljudi koji su bacani u krematorijum jer se baraka u kojoj je bio smješten nalazila u blizini krematorijuma. Rado-
vao se kada je njegov brat Leon uspio da pobjegne iz logora, ali tugu je do-
živio kada su dovedeni njegov otac i braća Hugo i Oto, koji su živote ostavili
u Jasenovcu: „U baraci kraj ostalih leševa nađem oca s prerezanim vratom.
Umotao sam ga u deku koja je bila sva krvava. Danas, kad to pišem, teže mi
je nego onda... Nosio sam mrtvog oca na počinak... Otac mrtav, sâm sam ga
pokopao“.⁶⁰ Berger je uspio da preživi u proboju logoraša 22. aprila 1945.
godine.⁶¹

Knjigu *Ranjeno djetinjstvo, Kroz ustaški pakao Stare Gradiške*,
štampanu u Bosanskoj Gradišci 1981. godine, autor Đuro Ivetić posvetio je
„kozarskom biseru, djevojčicama i dječacima... koje su ustaške aždaje
pomorile nasilnom smrću u krvavim zidinama Stare Gradiške... uspomeni
na hiljadu sto dvadeset poginulih iz Gornjih Podgradaca, među kojima su
dvadeset četiri člana moje uže i šire porodice... svojim preživjelim drugo-
vima“.⁶² Autor je knjigu pisao nakon trideset i devet godina od odvođenja u
logor Stara Gradiška i iz tog razloga trudio se da provjeri svoje sjećanje
kroz istorijske činjenice i razgovore s preživjelim drugovima iz rodnog sela
Gornjih Podgradaca. Opisao je predratni period u rodnom selu sa mnogo
nostalgije, stvaranje NDH, pljačku ustaša i odvođenje ljudi iz sela, ali i
radost stvaranja slobodne partizanske teritorije u Gornjim Podgradcima,
koja je trajala od kraja 1941. godine do ljeta 1942. godine. Ivetić se prisjetio
svog posljednjeg susreta s ocem, partizanom, koji je otišao put Grmeča i
koga nikada više nije vidio, ali često je čuo prozivanje njegovog imena u
logoru Stara Gradiška u koji je porodica Ivetić odvedena u ljeto 1942.
godine. Ostala su mu u pamćenju uplašena i umorna lica članova porodice,
rođaka, prijatelja, komšija i svih onih koji su prošli muke „starogradiškog
kazamata“. I sam uplašen, dječak od deset godina kome je oteto i pogaženo
djetinjstvo, borio se sa glađu, žeđu, mučenjem i beznađem logorskog života.
Posebno emotivno je pisao o ljubavi i žrtvovanju majke da bi djeca preživ-
jela: „Samo što sam par kašika stavio u usta, primijetih da majka ne jede.
Brzo se zamislih, a u isto vrijeme rastužih. Pa, ona već treći dan ne jede niš-

⁶⁰ *Isto*, 49.

⁶¹ O svom oslobođenju iz logora E. Berger je napisao: „Sada nakon 44 mjeseca ro-
bovanja postajem slobodan. Sada nisam više zatočenik Jasenovca, sada sam čov-
jek. Sada ću smjeti slobodno hodati po gradu, moći ću čitati, pisati...“, *Isto*, 91.

⁶² Đuro Ivetić, *Kroz ustaški pakao Stare Gradiške*, Bosanska Gradiška 1981, 9.

ta“.⁶³ Bio je u grupi djece koja su u logoru Stara Gradiška odvojena od majki i odvedena u Zavod za gluhoonijeme u Zagrebu: „Iz stotine piskavih dječijih grla чује се ријеч ‘Мама’. Страшно је то било слушати“.⁶⁴ Mnoga од те дјеце остала су без родитеља. Не знају своје поријекло јер су били мали у логору, а они који би могли у томе помоћи нестали су заувјек. Ђуро Иветића у Загребу је узео Флоријан Бановец из Зелина, за кога је Ђуро касније сазнао да је партизан, и одвео га у свој дом. Након 1.097 дана вратио се кући.⁶⁵

Књига Илије Ивановића, *Свједок јасеновачког пакла*, говори о хиљаду стравичних дана које је Илија Ивановић провео у логору Јасеновац. Одведен је у логор у јулу 1942. године као четрнаестогодишњак и остао је до пробоја јасеновачких логораша 22. априла 1945. године, када је успио да се домогне слободe.⁶⁶ Своју књигу посветио је својим вршњацима из усташког логора у Јасеновцу који нису дочекали слободу, а пјесму на задњој страници књиге свом другу логорашу Светозару Ћикићу, који је учествовао у пробоју, препливао Саву и стигао на Просару, гдје је од глади и исцрпљености умро у ноћи с 23. на 24. април 1945. године, не стигавши кући. Такође, Ивановић је дао списак једног мањег броја дјечака који су били с њим у логору Јасеновац, те навео њихово мјесто рођења и да ли су убијени или су успјели да преживе. Цјела породица Илије Ивановића, осим сестре Марије, прошла је кроз јасеновачке логоре. На јасеновачкој жељезничкој станици отац је одвојен, а Илија Ивановић вјерује да је одведен у Градину и ликвидан. Књига Илије Ивановића има велику вриједност узимајући у обзир дужину времена које је аутор провео у логору, обим података које је изнио у својој књизи, те чињеницу да је један међу посљедњим логорашима који су успјели да се ослободe током пробоја. Аутор, који за себе каже да је „живи свједок који је стигао из пакла“, закључио је: „Јасеновачке ране, урезане у моју душу, нису зарасле. Сјећања на све оно што сам доживио и видио су неизбриива. То се не заборавља. Сваке године на Дан пробоја, 22. априла, састају се преживјели логораши, и све нас је мање. Умиру живи свједоци уџаса, пакла усташког логора Јасеновац... Још увијек се откривају нове гробнице и гомиле костiju побijenih родолјуба. I ето, те кости ми не дају мира. Као да чујем њихов глас: ‘Пиши Илија, пиши! Не дај да се заборави, јер ти живиш и за нас!’“.⁶⁷

⁶³ *Isto*, 66

⁶⁴ *Isto*, 86

⁶⁵ *Isto*, 124.

⁶⁶ О његовом сјећању на систем концентрационих логора Јасеновац снимљен је и филм „April - Dvadeset drugi“, аутора Мире Лолић Моћевић (2015).

⁶⁷ Илија Ивановић, *Свједок јасеновачког пакла*, Бања Лука 2006, 149.

Boško Jugović, autor knjige *Moj put kroz Jasenovac* imao je manje od sedam godina kada je sa svojom porodicom zarobljen na Kozari. Sprovedeni su do logora Jasenovac u kome nisu zadržani već su odvedeni na rad u selo Jakšić pored Slavonske Požege.⁶⁸

Šezdeset i jednu godinu nakon izlaska iz logora Jasenovac, Bogdan Petković je svoja sjećanja pretočio u knjigu pod naslovom *Sto trideset pet dana u logoru Jasenovac*. Uprkos činjenici da je njegova srpska porodica primila katoličanstvo i da se Petković predstavljao kao Hrvat, ustaše su ga kao pripadnika partizanskih jedinica krajem 1944. godine odvele u Jasenovac. Iz logora je polovinom februara 1945. godine prebačen na rad u Njemačku. Petković se odlučio na objavljivanje svojih sjećanja podstaknut pisanjem pojedinaca koji su jasenovački logor proglašavali „sabirnim“ ili „radnim“ logorom i na taj način pokušavali da prikriju njegovu pravu svrhu. Autor smatra da logor, u kome je proveo oko pet mjeseci, po surovosti i monstruoznosti zauzima prvo mjesto među svim nacističkim logorima u Evropi.⁶⁹ Među Petkovićevim motivima da sjećanja na logoraške dane pretoči na papir bili su i javni istupi nekih hrvatskih historičara i političara koji su tvrdili kako za masovnu pogibiju u logoru nije odgovorna ustaška vlast, nego međusobni obračuni zatvorenika, te nastojanja da se uslovi u logoru prikažu boljim nego što su u stvarnosti bili. Petkovićeva sjećanja ne daju punu sliku jasenovačke tragedije, ali je precizno i s mnogo detalja opisan onaj dio logoraškog života koji je, kao član građevinske grupe u logoru, proživio. Posebno su zanimljivi oni dijelovi Petkovićevih sjećanja u kojima opisuje okrutnost Pićilija, tvorca krematorijuma, kome se po završetku Drugog svjetskog rata izgubio svaki trag.

Kao što se vidi iz ovog rada, prva memoarska djela objavljena su odmah poslije rata i neka od njih bila su zabranjena, neka zanemarena, a neka uklopljena u istorijski narativ poslijeratne Jugoslavije. Jedan dio memoara ugledao je svjetlo dana nakon Titove smrti ili tek nakon raspada zajedničke države. Uprkos brojnim napisanim knjigama, raspravama, člancima i svjedočenjima, do današnjih dana ostala su brojna neriješena pitanja kada se radi o sistemu jasenovačkih logora. Memoari unekoliko mijenjaju do tada

⁶⁸ Б. ЈУГОВИЋ, *nav. djelo*, 11-30. Autor je naslovio svoju knjigu *Moj put kroz Jasenovac* iako u knjizi nema značajnih podataka o samom logoru. Njegovi memoari više govore o sudbini njegove porodice, odnosu partizana prema stanovništvu Kozare u ratnom periodu kao i prilikama u postratnoj Jugoslaviji. Autor je emigrirao iz Jugoslavije 1963. godine i njegovo svjedočanstvo ima antikomunističke odlike.

⁶⁹ В. Петковић, *nav. djelo*, 12.

stvorenu sliku o logoru Jasenovac jer govore o svim segmentima života u logoru iz ugla logoraša. Iako je proces sjećanja opterećen različitim izazovima, memoari predstavljaju vrijedan istorijski izvor u procesu rekonstrukcije istorijskih događaja. Rad je uključio veći dio memoaristike koja se bavi sistemom koncentracionih logora Jasenovac. Neophodno je naglasiti da su pojedini autori napisali po nekoliko djela i da sam nastojala izdvojiti ona djela koja, po mom mišljenju, predstavljaju presjek memoaristike o temi. Istoriografija o Jasenovcu, i memoaristika kao njen dio, predstavljaju svakako temu koja zahtijeva dugogodišnja istraživanja.

Bibliografija

Neobjavljeni izvori:

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Zemaljska komisija za ratne zločine.

Objavljeni izvori:

Berger, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966.

Чолаковић, Драго Х., *Јасеновац, 21 VIII 1941/ 31 III 1942*, Сарајево 1948.
Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945, priredio Josip Kolenović, Zagreb 2003.

Ивановић, Илија, *Свједок јасеновачког пакла*, Бања Лука 2006.

Ivetic, Đuro, *Ranjeno djetinjstvo, Kroz ustaški pakao Stare Gradiške*, Bosanska Gradiška 1981.

Јаковљевић, Илија, *Концлогор на Сави*, Zagreb 1999.

Југовић Бошко, *Мој њуџ кроз Јасеновац*, Бања Лука, 2000.

Кудумија, Мате, *Закон безакоња*, Београд 1959.

Miliša, Đorđe, *U tičilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb 2011.

Mirković, Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka -Beograd, 2000.

Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, Zagreb 1948.

Nikolić, Nikola, *Kozaračka djeca, Jasenovački logor*, 1980.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti, Zagreb i središnja Hrvatska (priredili: Vladimir Geiger, Mate Rupie, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot), Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008.

Petković, Bogdan, *Sto trideset pet dana u logoru Jasenovac*, Banja Luka 2008.

Rifer Milko, *Grad mrtvih Jasenovac 1943*, Zagreb 1946.

Literatura:

Ђулибрк, Јован, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд 2011.

Goldstein, Ivo, Goldstein, Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.

Članci i rasprave:

Кољанин, Милан, „Акција Дуана Бугисављевић“, *Токови историје* (Београд), 2007, 191-207.

Enciklopedije:

Tko je Tko u NDH, Hrvatska 1941-1945, priredili Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparević, Zagreb 1997.

Dokumentarni filmovi:

„April - Dvadeset drugi“ autora Mire Lolić Močević (2015)

Sandra Lukić

A Short Review of Memoirs on the Jasenovac Concentration Camp System

Summary: Despite their exposure to different and numerous influences and challenges, memoirs represent a valuable historic resource for researchers in the process of reconstruction of historic events. The first memoirs about the system of concentration camps Jasenovac were published right after the World War II. While some of them were censored and neglected, others were incorporated in the historic narrative of the post-war Yugoslavia. Some came out in the sixties, while others came to light after Tito's death, or after the breakup of Yugoslavia. Data obtained from memoirs are very important since they tell about all segments of life in the camps - in this case the Jasenovac concentration camp - from an inmate's perspective. Naturally, this paper could not include all published memoirs, having in mind their number and the fact that many authors published several memoirs themselves on this subject. For this reason, the paper presents a number of memoirs of the Jasenovac camp inmates that, in my opinion, most clearly reflect on this topic. Historiography on the system of the Jasenovac concentration camps and the memoirs as its part represent an issue that requires a long-term research.